

مرمت نسخ خطی در آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)

اردشیر تاکستانی

بود، و هر یک را به روز مرگ پیر بوده یا جوان، بازبور و تاج وریش و چهره تصویر کرده بودند...

قرون اولیه اسلامی چندی با رکود و سکوت می گذرد و مجدداً فعالیت ها، به ویژه در دوران عباسی، به کمک ایرانیان آغاز می شود و فعالیت های چشم گیر فرهنگی- هنری در ادامه سنت و فرهنگ ساسانی پی گرفته می شود.

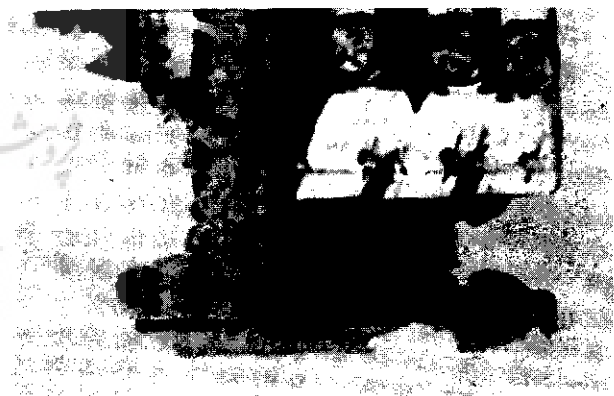
خرید کتاب و تهیه آن برای افراد معمولی امکان پذیر نبود، زیرا فراهم آوردن کاغذ و نوشتن و صحافی آن هزینه های گزافی داشت که از عهده صاحب ذوق خارج بود. به همین دلیل اغلب سلاطین و ثروتمندان در صدد تهیه کتاب، به ویژه نسخه های نایاب و برپایی کتابخانه های عمومی، برای استفاده عموم بودند.

در دوران عضدالدوله دیلمی و درباره علاقه عضدالدوله به کتابخانه به ویژه وزیر دانشمندش صاحب بن عباد و ابن العمید، ابوعلی مسکویه رازی در حوادث سال ۳۵۵ چنین نقل می کند:^۲ «کتابهای آن بیش از صد بار می شد. یا کتابخانه بزرگ عضدالدوله دیلمی، کسی که مسکویه تجارب الامم را هم به نام او نوشته است که مقدسی در احسن التقاسیم (ص ۴۴۹) آن را چنین وصف می کند: «گنجوری از بزرگان شهر بر این کتابخانه اشراف دارد. هیچ کتابی نبود که تا آن زمان تصنیف شده باشد و عضدالدوله آن را در کتابخانه اش گردنیاورده باشد. در هر سوی آن گنجینه هایی است. به همه دیوارهای دالان و آن گنجینه ها، (اتاقهایی از چوب منقوش به درازای یک قد و پهنای یک ذرع چسبیده است... جوئلی ل. کرمر در احیای فرهنگی در عهد آل بویه چنین می گوید: صاحب بن عباد «کافی الکفاة» وزیر عضدالدوله دیلمی، از مردان فرهیخته، ملازمانی مؤثر و کارآمد گرد آورد و کتابخانه ای عظیم فراهم کرد که فهرست کتابهای آن بالغ بر ۱۰ جلد بود.^۳ هنگامی که توح بن منصور سامانی در نهان از او دعوت کرد به خراسان رود و در خدمت او باشد، یکی از عذرهایی که آورد این بود، که تنها برای حمل کتابهای علمی من، چهارصد شتر یا بیش از این لازم است. طبق گفته خود صاحب، شماره کتابهای کتابخانه او ۲۰۶ هزار مجلد بوده است.

حبشی پسر معزالدوله هم کتابخانه ای داشت که ۱۵ هزار کتاب جلد شده در آن بود، غیر از کتابهای جلد نشده.

وزیران و رجال دستگاه آل بویه، عموماً دارای کتابخانه بودند. ابومنصور بن فنه وزیر ابوکالیجار (نواده عضدالدوله) کتابخانه ای داشت مشتمل بر ۱۹ هزار مجلد کتاب. در این کتابخانه که آن را برطالبان علم وقف کرده بود، ۴ هزار ورقه به خطابین مقله وجود داشت... در کتابخانه ها گذشته از کتابهای گوناگون، اشیای نفیس و ظریف هم نگهداری می شد از قبیل صورت و نقشه و خطوط خوشنویسان و کتابهایی به خط مؤلفین آنها و انواع کاغذهای مرغوب و قلمهای تراشیده و چیزهای دیگر از این قبیل. یاقوت گوید که در کتابخانه بهاءالدوله پسر عضدالدوله انواع کاغذ سمرقندی و چینی و کاغذهای کهنه و ظریف، وجود داشت. این کتابخانه را ۲۹ جزء از قرآن مجید به خطابین مقله، زینت می داد و جزو باقی مانده را ابوالحسن علی بن هلال معروف به ابن بواب که خازن کتابخانه بود چنان با مهارت نوشت که هیچ کس نمی توانست میان آن و ۲۹ جزو

تولید آثار فرهنگی- هنری و تلاش برای حفظ آنها از سابقه ای طولانی برخوردار است. هر اثر هنری پس از چندی بر اثر مرور زمان، بی توجهی، اتفاقات طبیعی، جنگها، غارت گری ها و آتش سوزی ها، صدمه دیده یا به طور کلی از میان می رفت که البته اگر چنین می شد و اثر هنری صدمه می دید این زیان قابل جبران بود به این ترتیب که آن را به دست استادکاران ماهر می سپردند تا بازسازی اش کند و بازسازی بناهای قدیمی، به ویژه مساجد، معابد، کنیسه ها و کلیساها نیز از آن جمله اند. بقاع متبرکه هم از این قاعده مستثنی نیستند. غالباً در هر مکان مذهبی کتابخانه ای وجود داشته تا علاقه مندان و فضلا و دانشمندان و علمای توانمند از آنها استفاده کنند. این گونه کتابخانه ها یا در کنار این بناها احداث می شد یا داخل آنها. به هر حال نسخه های خطی، علمی، مذهبی، هنری، پزشکی، نجوم و... در این کتابخانه ها به کرات مورد بهره برداری واقع شده و فرسوده می شد، از این رو ضرورت داشته که آنها را مرمت و بازسازی کنند. همین ضرورت باعث ایجاد بخشی به عنوان ترمیم و صحافی شد و این سنت

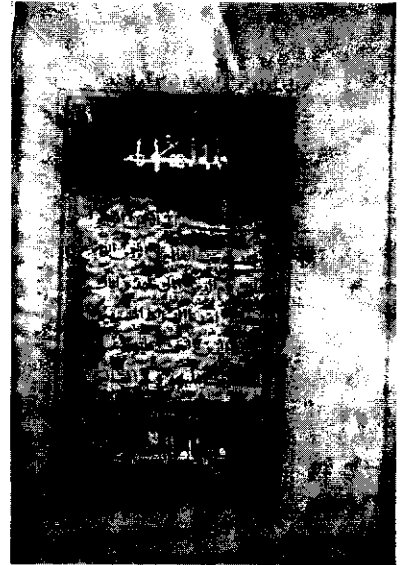

شکل ۱

Ergebnisse der kgl. preussischen turfan expeditionen. albert von le coq

بخشی از یک تصویر مانوی، پیدا شده در حفاری های تورفان
P-۸۶.۱۹۹۲

در طول تاریخ ادامه پیدا کرد. سابقه کتاب و کتابت در ایران سابقه ای طولانی دارد، اما نزدیک ترین زمان به مادوران ساسانی و کتابهای آن زمان به ویژه آثار بازمانده از مانویان است که بخشی از آن در شکل یک آمد. خیر دیگر از تاریخ التنبیه والاشراف مسعودی است، که چنین آمده^(۱). به سال سیصد و سوم در شهر استخر پارس به نزدیک یکی از بزرگان ایران کتابی بزرگ دیدم که از علوم و اخبار ملوک و بناها و تدبیرهای ایرانیان مطالب فراوان داشت که چیزی از آن را در کتب دیگر چون «خدای نامه» و «آیین نامه» و غیره ندیده بودم. تصویر بیست و هفت تن از ملوک ایران از خاندان ساسانی - بیست و پنج مرد و دو زن - در آن

شکل ۲. قرآن کریم نوشته شده در سال ۶۶۱ هـ ق محفوف در موزه آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) قم.

شکل ۳. قرآن نفیس دو جلدی که با شماره‌های ۳، ۴ و ۵ معرفی شود، در دست بازسازی و مرمت است.

دیگر تفاوت بگذارد.^۲

در کتابخانه‌های بزرگ چند تن و راق وجود داشت که کتابهایی را که در کتابخانه نبود از کسی که آن کتابها را داشت به عاریت می‌گرفتند و از روی آن نسخه برداری می‌کردند، چند نفر صحاف برای دوختن و جلد کردن کتاب و نیز تذهیب کارانی برای تزئین و طلاکاری (زرکوبی) جلدها در خدمت کتابخانه بودند. ابن بواب مزبور، گذشته از خوشنویسی و خازنی کتابخانه بهاءالدوله تذهیب کار هم بود. برای اطلاع بیشتر می‌توانید به کتاب مزبور مراجعه کنید.

سلاطین محلی در ایران هر یک دارای کتابخانه‌هایی بودند که انواع نسخه‌های علوم مختلف در آنها جمع آوری شده بود.

کاتبان، وراقان و صحافان را در آن مکان جای داده بودند تا هم از روی نسخه‌های نایاب نسخه برداری کنند، هم آن نوشته‌ها را صحافی کنند. این گونه کتابخانه‌ها را اغلب برای پایان یا انجام کار گزارشانی به صورت مکتوب تهیه شده و به عرض سلطان رسانده می‌شد. آن گزارشی را که به دست ما رسیده از گزارشات کارگاه‌های سلطنتی برای شمامی آوریم.

عرضه داشت: خاک بر گرفتگان و ملازمان کتبخانه همیرون که دیده ایشان در انتظار غبار سم سمندهمایون چون گوش روزه‌دار بر «الله اکبر» است... امیر خلیل دو موضع دریا را از گلستان موج آب تمام کرده به رنگ نهادن مشغول خواهد شد. مولانا کلی روز تحریر عرضه داشت، به طرح دیباجه شهنامه مشغول شد و چند روز چشم او درد می‌کرد. خواجه غیث‌الدین از رسایل دو موضع به چهره رسانیده و یک موضع دیگر نزدیک است و حالی به یک موضع عمارت که از گلستان باطل کرده‌اند مشغول است. مولانا قوام‌الدین روی جلد شهنامه را حاشیه اسلیمی مکمل کرده و متن جلد را به قلم گرفته و قریب دو دانگ بوم شده است. خواجه عطای جدول کش تاریخ مولانا سعدالدین و دیوان خواجه را تمام کرده به شهنامه مشغول است. کتبخانه که جهت نقاشان بنیاد نهاده تکمیل یافته نقاشان و کاتبان نزول کرده... سنگ تراشان به کارحوض مشغول اند.^۳

گزارش دیگر مربوط به فرمان کلانتری استاد کمال‌الدین بهزاد است که شاه طهماسب به وی داده است. چون ارادت کارخانه ایجاد و تکوین و مشیت محرر نگارخانه آسمان و زمین که بر طبق کلمه (وصورکم فاحسن صورکم) نقش وجود غریب نمود، بنی نوع بشر در احسن صور بر صفحه امکان پرداخته قلم قدرت اوست و تصویر صورت تفضیل افراد انسان بر سایر مخلوقات ربانی به مقتضای «وفضلنا هم علی کثیر ممن خلقنا» تحریر کرده...^۴

پس در داخل کتابخانه‌ها بخشی تأسیس شد که مرمت و بازسازی نسخه‌های فرسوده را به عهده داشت.

برای مثال چند نمونه می‌آوریم. قرآن کوفی که در قرن دوم هـ ق، نوشته شده بر روی پوست، سالم و نفیس که احتیاج به بازسازی داشته، در دوره صفویه ترمیم و بازسازی شده و دو لنگه جلد ضربی بسیار نفیس همراه با سرطلیل، به صورت بیاضی برای آن ساخته شده است. این قرآن اکنون در موزه آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) نگهداری می‌شود. قرآن مزبور پس از وقف به آستانه مقدسه احتیاج به بازسازی مجدد داشت که در کارگاه آستانه مقدسه بازسازی و به موزه بازگردانده شد.

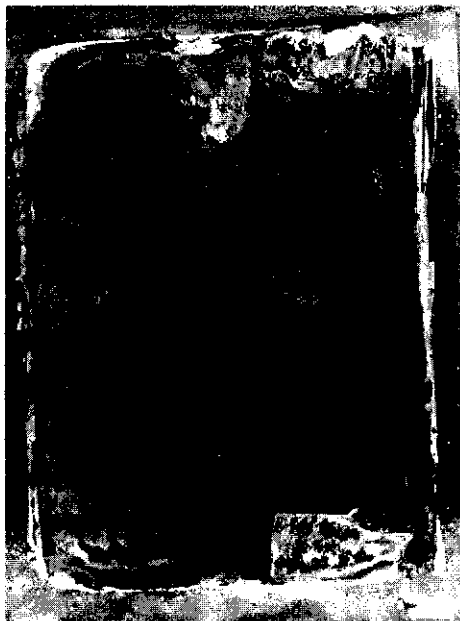
نمونه دیگر قرآنی بود مربوط به دوران قاجاریه که پس از ترمیم، قطع آن بزرگتر شده بود، لازم می‌دانستند مقداری به جلد آن اضافه کنند، جالب اینجاست که جلد آن را تعویض نکردند، به عطف آن دو سانتی متر اضافه نموده بودند و سپس جلد را وصل ساخته بودند. این قرآن بعدها مجدداً از طرف عطفی که به آن اضافه شده بود شکسته و احتیاج به بازسازی داشت. در کارگاه آستانه مقدسه مرمت و بازسازی و به موزه بازگردانده شد.

قرآن نفیس دیگر در سال ۶۶۱ هـ ق نوشته شده، در دوران قاجاریه ترمیم و بازسازی شده و جلد آن هم از بین رفته بود. ترمیم این قرآن از این قرار است، متن و حاشیه شده و در حاشیه آن جدول کشی کرده‌اند. بخشی از تذهیب‌های آن را مرمت کرده‌اند که باصل طراحی تذهیب همخوانی ندارد، اما به هر حال بازسازی شده است. صدمات دیگری هم به آن وارد شده، که در حال حاضر مرمت و بازسازی شده و پراساس زمان آن جلد برایش ساخته شده است. شکل ۲ قرآن مورد نظر است.

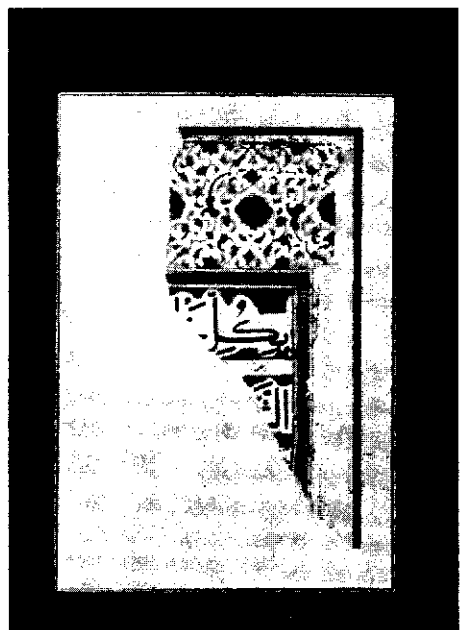
موضوعی که در اینجا لازم به یادآوری است و از اهمیت فراوانی برخوردار است، یکی حفظ میراث فرهنگی است به هر صورت که شده و یکی ترمیم آنها، به دو گونه که باید حتما رعایت شود.

مرحله اول ترمیم و بازسازی و صحافی آن است. غالباً کتابهایی را که برای فروش در بازار عتیقه‌بازها عرضه می‌شود باید طوری ترمیم و بازسازی کنند که معلوم نگردد که دست خورده و ترمیم شده است. این خود هنری است که مربوط به مرمت کاران است و از اهمیت فراوانی نیز برخوردار است که باید دقیقاً به آن توجه داشت. در این عرضه موضوع نگهداری اثر، کمتر اهمیت دارد. در این مرحله، فروش اثر به عنوان کهنه اصلی و دست نخورده و ترمیم نشده مهم است. برای فروشنده مهم فروش اثر است و این که بعدها بر سرش چه خواهد آمد برای او ابتدا اهمیت ندارد و اگر بگوید که برایش مهم است مبالغه کرده است. در بازار عتیقه‌ها از این قبیل کارها معمولی است. برای مثال، قلمدان، نقاشی، خط، تذهیب و نسخه‌های خطی را که فرسوده و صدمه دیده‌اند برای عرضه، چنان ترمیم می‌کنند که معلوم نمی‌شود. این موضوع بسیار مهم و کاملاً تخصصی است. اهمیت آن را برای شما شرح خواهم داد. باز هم لازم است یادآوری کنم که افرادی حرفه‌ای، ساخته شده‌اند برای دلالتی و فروش این نوع اجناس و ابتدا لازم نمی‌دانند که نسخه‌ها، طوری بازسازی و ترمیم شوند، که برای سالیان دراز از فرسودگی آنها جلوگیری شود. در ظاهر هم بسیار سعی می‌کنند دیگران را قانع کنند اثری که میراث فرهنگی ما است نباید دست بخورد. دلیل سعی و تلاش علاقه‌مندان و دلالتان عتیقه برای ترمیم این اجناس و توجه به این گونه میراث فرهنگی، فروش بهتر آنها است؛ از نظر نگارنده نیز هیچ ایرادی ندارد ولی آنها نمی‌توانند به عنوان یک متخصص اظهار عقیده کنند زیرا آنها جنبه معنوی و حفظ اثر را در نظر نمی‌گیرند و فقط مسأله فروش برای آنها اهمیت دارد.

گذشتگان ما برای این که یک نسخه خطی طوری بازسازی شود که سالیان بعد اگر هم مورد هجوم عوامل طبیعی قرار گرفت اصل اثر از بین نرود راه‌های بسیار ساده‌ای را پیش پای ما گذاشته‌اند اما مسأله دیگر این است که اگر ترمیم‌کننده بخواهد بازسازی را طوری انجام دهد که مورد علاقه برخی از صاحب‌نظران قرار نگیرد چه کند؟ همان طور که قبلاً اشاره کردیم، قرآن کوفی هدایی به آستانه مقدسه در دوران صفوی بازسازی شده و برای یک جلد همراه با سرطلیلی به صورت ضربی طلاکوب ساخته بودند. اگر ما تصور کنیم کار استاد کاری که جلد را ساخته غلط است. شاید بی‌انصافی کرده باشیم، چرا که استادی که در آن زمان جلد به آن زیبایی را ساخته، بدون شک عقلش می‌رسیده که جلد را نزدیک به زمان اصل قرآن بسازد. پس بنابراین غیر از استادی در مرمت و بازسازی نسخه‌های خطی، سلیقه شخصی هم اهمیت دارد. شخص مرمت‌کننده می‌خواهد بگوید در زمان ما این جلد ترمیم و بازسازی شد و اگر کسی

شکل ۵. جلد قرآن معرفی شده در دست بازسازی، کارگاه آستانه مقدسه حضرت معصومه «س».

شکل ۶. بخشی از یک صفحه قرآن کریم محفوظ در کارگاه مرمت آستانه مقدسه قم.

و مهارت‌های افراد کارگاه مرمت آستانه مقدسه قم به سهولت بازسازی شده و جلد مناسب آن طراحی و ساخته و وصالی می‌گردد. این فرسودگی‌ها اگر به وسیله متن و حاشیه جلوگیری نشود- همان‌طور که در شکل ۴ مشاهده می‌کنید- اصل اثر از بین خواهد رفت. نفاست نسخه‌های خطی به جهت ارزش میراثی به قدری است که ارزش آن را دارد که مبالغه‌های هنگفت صرف آن شود، زیرا دیگر نمی‌توانند آنها را زنده کنند. حال در نظر بگیرید اگر این قرآن با این نفاست و قدمت متن و حاشیه شده بود و مقدار چهار یا پنج سانت به هر طرف آن اضافه شده و سپس جدول کشی، دوخته و صحافی می‌شد در صورتی که آسیبی به آن می‌رسید بدون شک فقط تا نزدیک جدول متن و حاشیه شده آسیب می‌دید و اصل اثر سلامت باقی می‌ماند. جلد قرآن معرفی شده.

با نگاه اول کاملاً معلوم می‌شود که این جلد، جلد نمی‌شود، هر چند ما سعی کنیم تا آن را زنده کنیم. نسخه خطی مورد نظر پس از برنامه‌ریزی و مرمت و بازسازی فرم فرم شده و دوخته می‌شود قطع آن به یقین بزرگتر خواهد شد. سپس برای آن جلدی طراحی شده و کلیشه‌های ضربه‌ای آن را سفارش، پس از ساخت، بر روی جلد کار می‌شود و جلدی در شان آن ساخته خواهد شد. البته این جلد با موادی که برای ضد عفونی کردن آن به کار می‌رود و سپس اندکی بازسازی می‌شود، نگهداری خواهد شد.

شکل ۶ بخشی از یک صفحه قرآن نفیس است که بر اثر بی‌توجهی به شکلی درآمده که ملاحظه می‌کنید. قسمت کوچکی از یک اثر خطی به قدری مهم است که می‌تواند تاریخ برخی از آثار کشف‌نشده را روشن سازد.

برخی از نسخه‌های خطی به قدری نفیس است که امکان بردن یا فرستادن آنها به جای دیگر برای مرمت و بازسازی امکان‌پذیر نیست و متصدیان امر از این کار خودداری می‌کنند، به همین دلیل در همان مکان‌ها جایی را برای ترمیم و بازسازی در نظر می‌گرفتند و اگر از مسائل فرهنگی اطلاع کافی داشتند از استادان ماهر و باتجربه برای ترمیم و بازسازی دعوت به عمل می‌آوردند تا هم سرپرستی کارگاه را به عهده بگیرند و هم به اعتبار آنها، دیگران جذب شده و کارگاه نیز پربارتر گشته و مکان به جایی فرهنگی تبدیل می‌شد. طبیعی است که حضور افراد باذوق در این مراکز باعث رونق کار می‌گردد. در باب ترمیم و مرمت به صورت کامل تخصصی شعار بسیار فراوان است ولی کار اندک‌اندک است.

شکل ۷ و ۸ مربوط به قرآنی است که صدمه فراوان دید. پس از مراحل که باید طی کند، طی شده و برایش کاغذ رنگ و آهار مهره شده و سپس متن و حاشیه گردیده و آماده صحافی شده است. اماکنی که در ایران کار مرمتی می‌کنند زیاد نیست. در این‌جا برخی از اماکنی را که می‌شناسیم معرفی می‌کنیم: یک کارگاه خانوادگی وجود دارد که شاید راضی نباشند نامشان برده شود

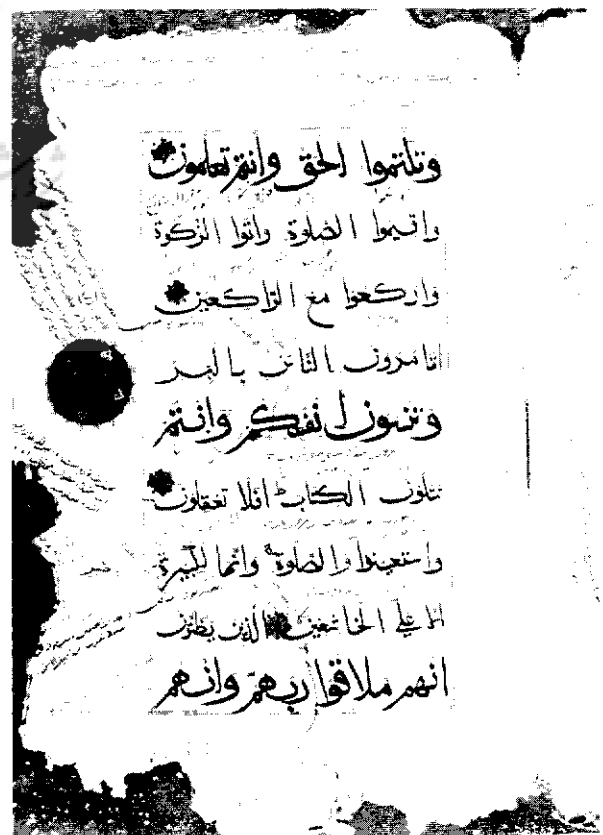
اعتراض کند بی‌مورد است. همان‌طور که قبلاً اشاره کردیم از ساده‌ترین روش‌های حفظ و حراست نسخه‌های خطی، متن و حاشیه نمودن اصلی اثر است که به این ترتیب اولاً نسخه زیباتر می‌شود و دیگر این که اضافه شدن حاشیه‌های کاربردی برای محافظت ایجاد می‌کند که کتاب را از شر عوامل طبیعی و موش‌خوردگی حفظ می‌کند. غالباً مطلب گفته شده مورد اعتراض واقع می‌شود، در صورتی که در قدیم هم این عمل را برای حفظ نسخه‌های خطی بسیار واجب می‌دانستند.

در بقاع متبرکه، نیز همان‌گونه که در کتابخانه‌های سلطنتی عمل می‌کردند، بخشی را برای صحافی و ترمیم نسخه‌های صدمه دیده اختصاص می‌دادند زیرا این گونه نسخه‌های نفیس خطی، از قرآن گرفته تا کتابهای دعا و... که در این مکان‌های متبرکه همه وقف می‌شد، به خصوص در قدیم غالباً دستنویس بوده و مورد استفاده قرار می‌گرفته است. بر اثر استفاده مکرر از این قرآن‌های خطی، فرسودگی‌هایی در آنها به وجود می‌آمد که لازم می‌دیدند آنها را مرمت و بازسازی کنند.

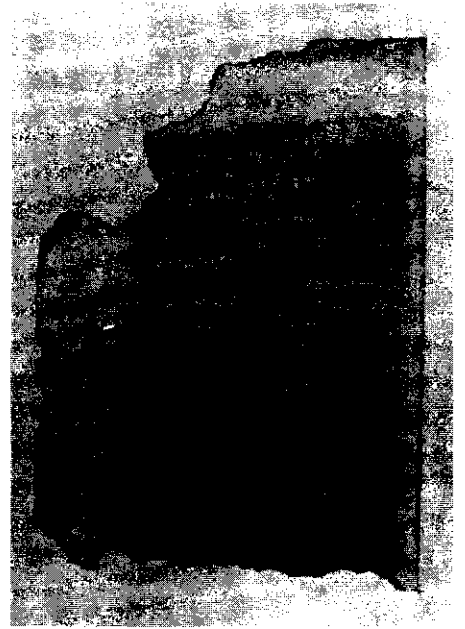
در غالب این نسخه‌ها آثار مرمت و بازسازی دیده می‌شود. برخی از این نسخه‌ها چنان صدمه دیده که بازسازی و مرمت آنها بسیار دشوار به نظر می‌رسد اما این مشکل در کارگاه مرمت آستانه مقدسه قم بسیار سهل و آسان است.

شکل ۳ یکی از نسخه‌های صدمه دیده است این قرآن دو جلد و بسیار نفیس است که بر روی آن زحمت زیادی کشیده شده ولی بر اثر بی‌توجهی دچار چنین آسیبی شده است.

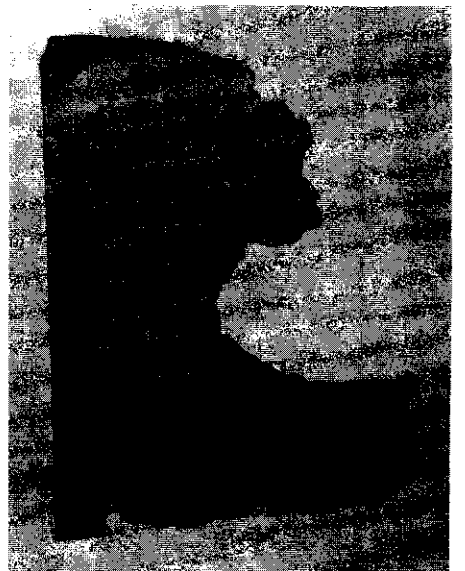
مشابه این قرآن با این نفاست بسیار است ولی این قرآن‌ها با صبر و شکیبایی

شکل ۴. قرآن کریم در دست بازسازی موجود در کارگاه مرمت آستانه مقدسه حضرت معصومه «س».

شکل ۷. قرآن نفیس مرمت و بازسازی شده، پس از متن و حاشیه شدن، دوختن، آماده صحافی.

شکل ۸. یک صفحه از قرآن معرفی شده در صفحه ۱۴- شکل ۸- پس از آفت زدایی، مرمت و متن و حاشیه شدن. قرآن مورد نظر همان طور که در صفحه قبل اشاره شد، فقط آماده صحافی است.

و من فقط کار آنها را معرفی می‌کنم. این خانواده سابقه بسیار طولانی در کار صحافی سنتی و مرمت دارند که اغلب کسانی که در این رابطه کار می‌کنند آنها را می‌شناسند آنها در کار خود دقیق و فنی را که به صحافی ارتباط پیدا می‌کند خوب می‌دانند. فعالیت این کارگاه خانوادگی نمی‌تواند به واسطه حجم کار گسترده باشد. ما در ایران شاید نتوانیم افرادی را پیدا کنیم که چند نسل به این کار پرداخته باشند. کتابخانه مجلس شورای اسلامی کارگاه مرمت بسیار فعالی دارد که در بخش آفت زدایی، بازسازی و مرمت و صحافی مشغول به کار است و خوشبختانه مرکزی است که سرپرست آن با اطلاع کافی، خدماتی مالی به دیگر مراکز فرهنگی ارائه می‌دهد.

کارگاه مرمت آستانه مقدسه حضرت (ع) در مشهد، یکی از با سابقه ترین مراکز فرهنگی و مرمتی است که ما می‌شناسیم. کارگاه صحافی و مرمت آستانه مقدسه مشهد از سابقه ای طولانی برخوردار است و اساتید زیادی در این کارگاه کار کرده و خدمات شایانی به جامعه فرهنگی عرضه داشته‌اند.

کارگاه هنری و مرمت آستانه مقدسه قم در سال ۷۰-۷۱ به دستور مرحوم حاج آقای مولایی تولیت محترم وقت و به سرپرستی استاد حجت کشفی برپا شد و از نگارنده و دوستان دیگر دعوت گردید تا برای اجرای امور کارگاه مرمت با ایشان همکاری کنیم.

در آغاز با کمترین وسایلی کار را شروع کردیم. پس از مرحوم حاج آقای مولایی، حاج آقای مسعودی تولیت محترم آستانه مقدسه، این مسؤلیت را به عهده گرفتند و وجود این کارگاه و تقویت آن را ضروری دانستند. و به صورت بسیار جدی از این کارگاه حمایت کردند.

همچنین آقای فقیه میرزایی برای کارآیی بیشتر بودجه ای را تخصیص دادند تا کارگاه بتواند از تجهیزات بهتری برخوردار شود.

کارگاه آستانه مقدسه قم براساس موازین کارگاه های قدیمی- که ذکر آن رفت- کارش را آغاز کرد، زیرا افرادی که در این کارگاه مشغول به فعالیت شدند، دقیقا در زمینه طراحی، تذهیب، مینیاتور و نقاشی گل و مرغ تجربه کافی داشتند.

انجام یک کار مرمتی بدون داشتن تخصص و تجربه کافی عملا تخریب جدی اثر را در پی خواهد داشت. برای مثال می‌توان دو اثر را که در

موزه آستانه مقدسه قم ترمیم شده نام برد و اثرات خرابی آن را هم پیش بینی نمود. کاشی های بسیار زیبا و نفیس را بدون توجه در داخل دیوار کار گذاشته اند و هیچ به این مسأله توجه نکرده اند که اگر بخوانند جای آنها را تغییر دهند یا بخوانند دیوار موزه را ترمیم کنند، وضع کاشی ها به این نفیسی چه خواهد شد. این عمل به وسیله کارشناسان خبره- که مربوط به ارگانی معتبر می‌شود و از اصفهان برای این کار اعزام شده بودند- انجام گرفته است. بی توجهی دیگر تذهیب، ضعیف و بدی که بر روی دو صفحه قرآن در قطع ۱۲×۷۲ سانتی متر انجام گرفته.

کارگاه آستانه مقدسه قم از چند ویژگی خاص برخوردار است که اکثر

کارگاه های مرمتی فاقد آن هستند.

- ۱- استادان با تجربه ای در این کارگاه مشغول کار هستند که سابقه کار هر یک حداقل ۱۵ تا ۲۰ سال است و همچنین در مرمت و بازسازی سابقه دارند.

- ۲- سابقه حداقل ۱۵ تا ۲۰ سال تجربه طراحی و اجرای تذهیب، تشعیر، مینیاتور و گل و مرغ.

- ۳- تجربه کار مرمتی بر روی جلد های لاکی به خصوص گل و مرغ.

- ۴- برای اجرای هر کار مرمتی از اوران فرسوده گرفته تا خطوط یا صحافی جلد ها، یک برنامه مشخص طراحی در نظر گرفته شده

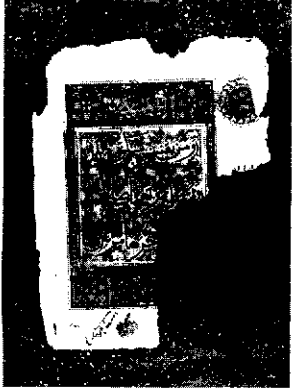
و برای هر نسخه، طراحی مناسب همان زمان انجام می‌گیرد و سپس سفارش کلیشه داده می‌شود و پس از کارهای مقدماتی، کار جلد سازی و صحافی آغاز می‌گردد.

- ۵- دانستن طراحی و اصول فنی و قنون جنبی کار مرمت.
- ۶- ساختن انواع کاغذها از جمله کاغذ ابر و باد برای مصارف مورد نیاز کارگاه.

- ۷- رنگ کردن کاغذها و آهار مهره زدن و زرافشان کردن کاغذها، که افشانگری خواننده می‌شود و دیگر فنی که هر استاد و سرپرست کارگاه به صورت کاملا تخصصی باید آنها را دانسته و به کار گیرد. این کارگاه با نیروی اندکی که دارد کارهای چشم گیری انجام داده است. افرادی که در این کارگاه مشغول به کار هستند در حال حاضر، آقایان رضا بیدآبادی مقدم، سیدحسین نجومی، نورالله فرجی، بهزاد یوسف زاده، سیدمبین کشفی. ناگفته نماند افرادی هم در این کارگاه کار کرده اند که هر یک به فراخور حال خدمات شایسته ای انجام داده اند، مانند آقای پیروز رام و آقای مالکی در بخش صحافی و آقای سهرابی در بخش صحافی و مرمت که لازم است از آنها قدر دانی شود. برخی از نامریدگان از کارآموزان کارگاه مذکور هستند که دارای استعدادی فوق العاده بودند و از وجودشان استفاده شد.

کار کردن به صورت کارگاهی این حسن را دارد که هر شاگردی که به صورت کارآموز مشغول کاری شود، کار را به سرعت یاد می‌گیرد و بهتر از افرادی که مثلا هفته ای یک جلسه نزد استاد می‌روند متوجه کار می‌شوند زیرا کار در کارگاه عملا در حضور استاد و به صورت مستمر انجام می‌شود.

در قدیم استادکاران با تجربه کار را به هر کسی یاد نمی‌دادند تا شاگرد را دقیقا امتحان نمی‌کردند به وی کار نمی‌آموختند. البته در اغلب مواقع حق با استادان قدیمی

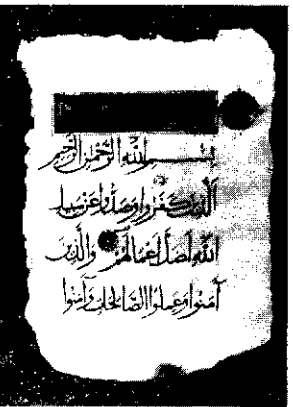

شکل ۹. صفحه آغاز قرآن قبل از بازسازی و مرمت. مربوط به کارگاه مرمت آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) قم.

و برای هر نسخه، طراحی مناسب همان زمان انجام می‌گیرد و سپس سفارش کلیشه داده می‌شود و پس از کارهای مقدماتی، کار جلد سازی و صحافی آغاز می‌گردد.

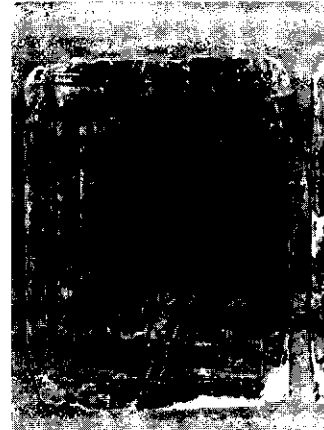
- ۵- دانستن طراحی و اصول فنی و قنون جنبی کار مرمت.
- ۶- ساختن انواع کاغذها از جمله کاغذ ابر و باد برای مصارف مورد نیاز کارگاه.

- ۷- رنگ کردن کاغذها و آهار مهره زدن و زرافشان کردن کاغذها، که افشانگری خواننده می‌شود و دیگر فنی که هر استاد و سرپرست کارگاه به صورت کاملا تخصصی باید آنها را دانسته و به کار گیرد. این کارگاه با نیروی اندکی که دارد کارهای چشم گیری انجام داده است. افرادی که در این کارگاه مشغول به کار هستند در حال حاضر، آقایان رضا بیدآبادی مقدم، سیدحسین نجومی، نورالله فرجی، بهزاد یوسف زاده، سیدمبین کشفی. ناگفته نماند افرادی هم در این کارگاه کار کرده اند که هر یک به فراخور حال خدمات شایسته ای انجام داده اند، مانند آقای پیروز رام و آقای مالکی در بخش صحافی و آقای سهرابی در بخش صحافی و مرمت که لازم است از آنها قدر دانی شود. برخی از نامریدگان از کارآموزان کارگاه مذکور هستند که دارای استعدادی فوق العاده بودند و از وجودشان استفاده شد.

شکل ۱۰. مراجعه شود به صفحه ۱۶ پاورقی.

است. بدگهر را علم و فن آموختن دادن تیغ است دست راهزن باید اقرار کرد هر چه از یادمان رفته، از همین بدگوهری شاگردان نایاب است. کس نیاموخت علم تیر از من که عاقبت مرا نشانه نکرد به هر حال این کارگاه هر چند کوچک است اما دارای توانایی‌های بسیار است.

شکل ۱۱. جلد قرآن کریم، مربوط به دو صفحه قرآن آسیب دیده، شکل ۱۶ و ۱۷ در صفحات قبل، این جلد با چسباندن کاغذهای لایه به لایه به صورت تقوا درآمده و سپس، چرم بر روی آن چسبانده شده و ضربه گردیده است. ابزاری که در این ضربه‌ها از آنها استفاده شده، ابزاری بوده بسیار ساده، ولی، جلد بسیار عالی ساخته شده است. جلد مذکور با همه فرسودگی یکی از بهترین نمونه‌های جلدسازی زمان خود است.

آثار موجود برای ترمیم و بازسازی در آستانه مقدسه، با تاریخ‌های متفاوت از قدیمی‌ترین قرآنهای خطی، دیوان‌ها و کتاب‌های دعا و قطعات نفیس خط تا جدیدترین این نسخه‌های خطی بخصوص قرآنی وجود دارد. این نسخه‌های خطی بر اثر استفاده و بی‌توجهی، زیانهای فراوانی دیده‌است و هر یک از آنها برای مرمت و بازسازی

نیاز به برنامه‌ریزی دقیق و زمان فراوان دارد.

برای مثال، یک نسخه خطی صدمه دیده، ۱- بایدرگ شماری شود. ۲- تنظیم گردد. ۳- آفت زدایی شود. ۴- بازسای گردد. ۵- کاغذ برای متن وحاشیه نمودن آن رنگ و آهار مهره شود و اگر لازم است کاغذ آن را زرافشان نمایند. ۶- متن و حاشیه گردد. ۷- جدولکشی شود. ۸- دوخته گردد. ۹- جلد برایش ساخته شود و سپس صحافی گردد.

پس از این که جلد کاملا ساخته شد و جدول‌های آن کشیده شد چندین دست بر رویش لاک‌الکل زده می‌شود از این عمل - که از گذشته مرسوم بوده - در حال حاضر تنها چند تن از استادان با تجربه اطلاع دارند (مانند استاد لانکامر).

صحافی و جلدسازی، هنری است بسیار شریف و زیبا و در قدیم انواع جلد‌های چرمی و روغنی و پارچه‌ای را برای نسخه‌های نفیس خطی می‌ساختند. یک قطعه کوچک جلد قدیمی به قدری با ارزش است که شاید بتوان به جرأت گفت ارزش آن به اندازه یک جلد کامل است، زیرا با دیدن آن به اصل جلد پی خواهیم برد. در کارگاه مرمت آستانه

شکل ۱۲. صفحه آخر از یک قرآن نفیس که تمام اجزاء آن از قسمت جدول رنگار پوسیده و جدا شده. قسمت‌های جدا شده، به این شرح است متن از حاشیه، تذهیب از متن کاغذ، تریج‌ها و علائم اجزا از صفحه اصلی، موش خوردگی در تمام صفحات گاهی از مقدار شکل ۱۲ هم بیشتر است.

مقدسه، جلد‌های گوناگون با تاریخ‌های متفاوت و با متون مختلف وجود دارد که الگوهای دقیق و استادان خاموشی هستند که در مواقع لازم ما را راهنمایی می‌نمایند.

در قدیم طرح‌هایی را به صورت ترنج، لچک ترنج و انگیره، سر-ترنج-سرلوحه و انواع تزئینات مانند گره، شرفه و... را بر روی فولاد یا برنج حک می‌کردند و سپس بر روی چرم مورد نظر با فشار جامی انداختند که اصطلاحا به آن ضربه می‌گفتند. گاهی ضربه‌ها همراه با ورقه طلا بود که ضربه طلاکوب نامیده می‌شد. قدیمی‌ها ابزار کار را خود تهیه می‌ساختند و این‌گونه ابزار را با دست تهیه می‌کردند. به ما هم عملاً ثابت شد که باید برخی ابزار را طراحی کرده و سفارش ساخت آن را بدهیم نظیر قیدهای چوبی، پرس‌های چوبی، قیدهای چوبی مخصوص طلاکوب، کلیشه‌ها و شنه‌های مخصوص برای ضربه.

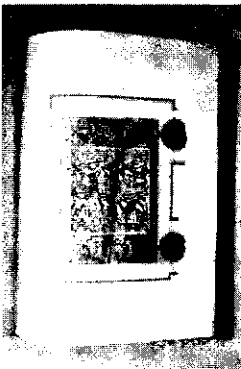
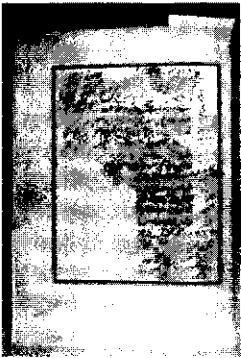
فنونی که از یادها رفته بود و استادان پنهان می‌کردند ما با تجربه و فکر و ممارست آموختیم و به کار بردیم. البته هر کاری از آغاز تا انجام ممکن است دچار نقایصی شود که به مرور زمان و تجربه فراوان معایب آن برطرف می‌گردد. با حمایت بی‌دریغ‌تولیت محترم و معاونت امور مالی، تجربیات و تلاش در کارگاه مرمت ثمره بسیار پرباری داد.

غالباً معتقد هستند که در مواقع ترمیم، باید عین به عین و اجزاء خراب شده بازسازی شود. این در مواقعی است که ما پیش بینی و آینده‌نگری نداشته باشیم و احتمال ندهیم که ممکن است بعدها اثر مورد ترمیم لطمه ببیند. برای مثال می‌توان موضوع سنت را این طور مطرح کرد که در قدیم طرح‌هایی را که بر روی جلد‌های چرمی قلم زده و حکاکی می‌کردند و برای ضربه نمودن از آنها استفاده می‌کردند اما در حال حاضر که طراحان به راحتی می‌توانند طرح‌ها را آماده کرده و به صورت کلیشه به آسانی به دست بیاورند و این نوع کلیشه‌ها راستی نمی‌دانند، هر چند که اگر اصل کار بر روی کلیشه به دست هنرمندی باشد بدون شک وضع بهتری پیدا خواهد کرد.

کلیشه‌هایی را که طراحان برای ساختن جلد‌ها طراحی می‌کنند نباید دور از سنت تصور کنند زیرا فرقی با انواع دیگر آن ندارد. روش‌ها جدید شده و با روش‌های جدید کار پیشرفت بیشتری دارد.

در قدیم چرم را دستی رنگ می‌کردند و اگر ما در حال حاضر هم بخواهیم این عمل را انجام دهیم بسیار کار مشکلی است، در صورتی که انواع چرم‌های مرغوب را می‌توان از بازار تهیه کرده و به کار برد. انتخاب نوع چرم برای نوع کتاب اهمیت دارد و نباید تصور کنیم که اگر چرم را از بازار تهیه کنیم - و خودمان آن را رنگ نکنیم - کار دیگر سنتی نیست. اگر استادان دوره تیموری و صفوی در حال حاضر زنده بودند بدون شک از چرم‌های موجود استقبال می‌کردند. این مسأله در مورد رنگ و قلم‌موم هم صدق می‌کند. درباره مقوا هم به همین ترتیب. برخی معتقدند که اصلاً نباید یک نسخه خطی را دست زد، بدین معنا که مرمت و بازسازی نشود و حتی کتاب در موقع بازسازی و مرمت متن و حاشیه نگرود.

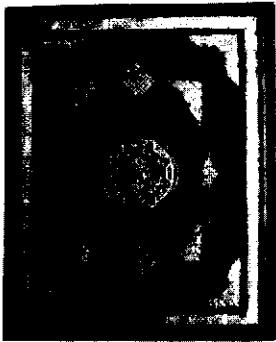
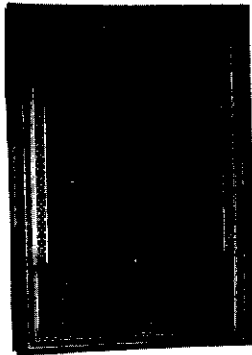
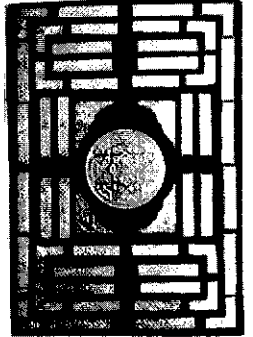
در موقع ترمیم به دو اصل باید توجه داشت. اول اینکه ممکن است اصل جلد کتاب به قدری نفیس باشد که وصالی آن به متن کتاب پس از بازسازی صلاح نباشد. چون اصل جلد دارای ارزش هنری ویژه‌ای است که باید به صورت جداگانه در حفظ آن کوشید و سپس به موزه تحویل داد یا اصلاً جلد دارای ارزش نیست ولی باید به عنوان سند اصلی نگهداشته شود و دوباره جلدی در شأن آن کتاب و به تناسب زمان، یا جلد را به عنوان یک اثر هنری مطلق پنداشت و کتاب را هم به همین ترتیب. به هر حال این را استادکار باید تشخیص دهد اشخاص غیرمتخصص نمی‌توانند در این موارد اظهار عقیده کنند، زیرا غالباً هم افرادی اظهار نظر می‌کنند که کمتر می‌دانند و معمولاً افراد ناآگاه از روی کم‌دانشی و سلیقه شخصی اظهار نظر کرده و غالباً نظرات خود را به هر

شکل ۱۳ و ۱۴. شکل‌های ۱۳ و ۱۴ قرآنهای نفیس آسیب دیده‌است، که پس از مراحل آفت زدایی و پاکسازی متن و حاشیه و جدول کشیده شده، سپس دوخته و صحافی گردیده است.

شکل ۱۵. نمونه‌ای از بازسازی شده از قرآنهای معرفی شده در شکل ۱۳ و ۱۴.

شکل ۱۶ و ۱۷. جلد‌های ساخته شده برای قرآنهای مرمت و بازسازی شده، تحویل موزه آستانه مقدسه حضرت معصومه «س» قم

شکل ۱۸ و ۱۹. نمونه‌هایی از جلد‌های ساخته شده جهت قرآنهای بازسازی و مرمت شده موزه قم.

شکل ۲۱. جلد ساخته شده قبل از سوار شدن. قبل از وصالی.

صورت که شده تحمیل می‌کنند.
گر بیا موزی صفیر بلبل

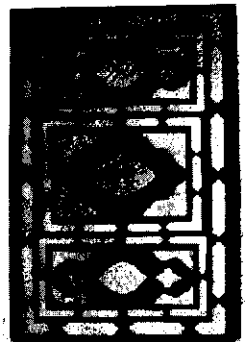
تو چه دانی کوچه گوید با گلی

ور بدانی باشد آن هم از گمان

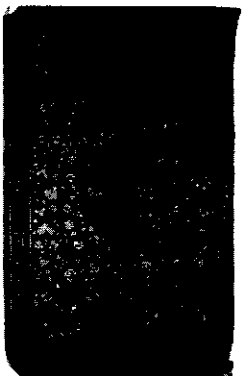
چون زلب جنبان گمانها می‌توان

شکل‌های ۲۴ و ۲۵ داخل و بیرون یک قرآن نفیس است که اصل نسخه صدمه دیده، ولی جلد سالم است. اگر جلد پس از ترمیم نسخه به اصل کتاب وصل شود اصل جلد پس از مدتی بدون شک بیش از پیش صدمه خواهد دید.

پس بنابراین دو اثر هنری پیش روی ما است، یکی اصل کتاب و دیگر جلد آن. اصل نسخه باید بازسازی شده و جلد بعد از مراحلی که بر روی آن انجام می‌شود به عنوان یک اثر هنری مستقل حفظ شود. موضوع حفظ و نگهداری نسخه‌های خطی امری خصوصی نیست و نمی‌توان سلیقه افراد را در نظر گرفت، این یک مسأله کاملاً فنی و تخصصی است. نمونه‌های بسیاری را می‌توان به عنوان مشکل بی‌اطلاعی مطرح نمود که در آینده باعث سرافکندگی فرهنگی ما خواهد شد. برای مثال می‌توان کتاب رحل^۱ را در نظر گرفت که مطالبی بسیار غیرتخصصی و غلط را در آن نوشته‌اند و اگر متخصصان داخلی- نه خارجی- آن را بخوانند بر بی‌دانشی، خرده خواهند گرفت. کتابی که با این همه زحمت و چاپ خوب تهیه شده در آن به قدری غلط تخصصی وجود دارد که گفتنش ملال‌آور است. مسوولان چاپ این کتاب حتی حاضر نشده‌اند از یک فرد آگاه در خصوص اصطلاحات نظر بخواهند.

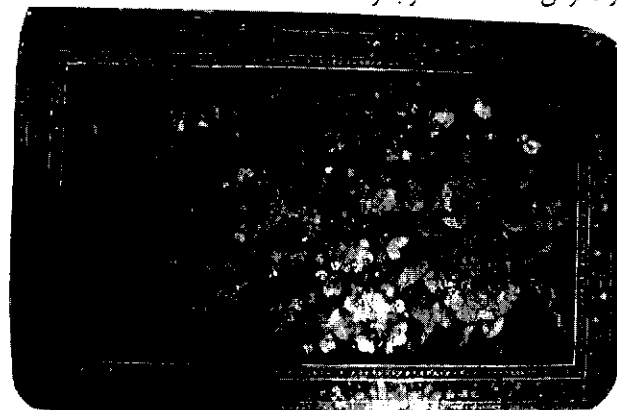

شکل ۲۰. نمونه‌ای از جلد‌های ساخته شده برای قرآنهای مرمت و بازسازی شده.

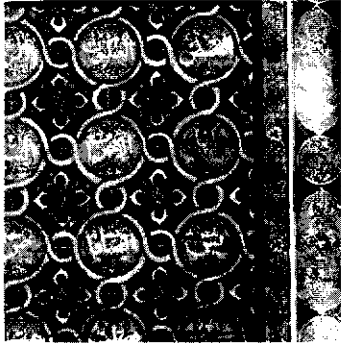

شکل ۲۳. داخل جلد که کمتر صدمه دیده، ولی نصف آن شکسته است

شکل ۲۱. جلد ساخته شده قبل از سوار شدن. قبل از وصالی.

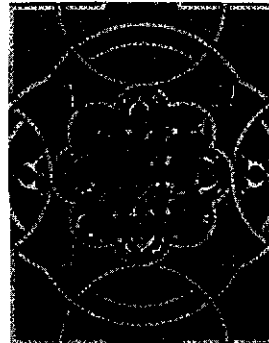
شکل ۲۲. جلد مربوط به قرآن به سفارش فتحعلیشاه قاجار، قطع رحلی سلطانی، جلد (روی جلد) دوبار ترمیم شده و به صورت ناشیانه عمل شده است. بازسازی آن کاری است بسیار دشوار، برای اینکه باید اول خرابکاری‌ها را تمیز کرد و آن وقت ترمیم و بازسازی اصلی را آغاز نمود.

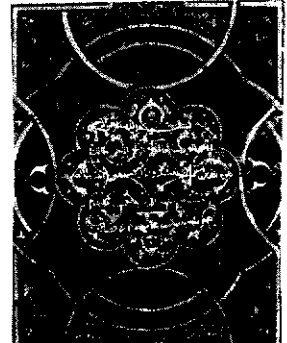
شکل ۲۹

شکل ۲۷

شکل ۳۱

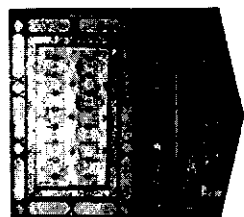
شکل ۳۲

شکل ۲۴

شکل ۲۵

شکل ۲۶

دوره تیموری را در تاریخ فلان آغاز کرده و تاریخ می گذاریم، دو لنگه جلد همراه با سر طبل، روزیه روز گزارش کار داده می شود تا زمانی که جلد به پایان برسد و وصالی گردد. برای نمونه فلان شخص، متن و حاشیه قرآن دوره صفوی را به پایان رسانده و جدول کشی آن را شروع کرده است. دقیقاً گزارش کار روزانه هر فرد در کارگاه نوشته می شود. گزارش ماهانه هم به همان ترتیب.

برخی عقیده دارند که آثار فرهنگی را باید پس از تولید به فروش رساند، این یک سلیقه است نه یک اصل. زیرا اگر قرار بود این همه آثار زیبا و باشکوه فرهنگی که در طول تاریخ تولید شده در همان زمان به معرض فروش گذاشته می شد، در حال حاضر دیگر اثری از این همه گنجینه فرهنگی وجود نداشت.

شاید بتوان برخی از اشیاء را بنا به دلایلی به عنوان هدیه به دیگران داد مانند شاهنامه شاه طهماسبی، ولی نمی توان این تصمیم را گرفت که هرگونه آثار فرهنگی را برای فروش عرضه کرد، زیرا این آثار صنایع دستی نیستند بلکه یک اثر هنری هستند.

ما باید اول آموزش های تخصصی سطح بالا را در سطح جامعه رواج دهیم و برای آموزش سرمایه گذاری کنیم و سپس سطح علمی را به صورت کارگاهی بالا ببریم کاری که در قدیم سنت ما ایرانیان بوده است باید از هنرمندان مسؤولیت بخواهیم. یک خط فکری سالم هنری وقتی ایجاد می شود که توانایی های هنرمندان با دانش روز برابر و بلکه جلوتر باشد.

باورقی:

۱- التنبیه و الاشراف، تألیف: ابوالحسن علی بن حسین مسعودی، ترجمه ابوالقاسم پاینده، چاپ شرکت انتشارات علمی فرهنگی - سال ۱۳۶۵ - ص ۹۹.

۲- ابوعلی مسکویه رازی، تجارب الأمم، ترجمه دکتر ابوالقاسم امامی - ج - انتشارات سروش - تهران ۱۳۶۹ - ص ۳۶.

۳- احیای فرهنگی در عهد آل بویه، انسان گرایی در عصر رنسانس اسلامی، جوتل ل. کرمر، ترجمه محمدسعید حنایی کاشانی - چاپ اول - ۱۳۷۵ ناشر مرکز نشر دانشگاهی - ۷۹۵، ص ۲۹۴.

۴- آل بویه نخستین سلسله قدرتمند شیعه تألیف: علی اصغر فقیهی، انتشارات صبا، ۱۳۶۵، ص ۵۳۳-۵۳۵-۵۳۶-۵۳۷.

۵- همان کتاب.

۶- اصل فرمان در کتاب

TIMUR AND THE PRINCELY VISION.P/۱۶۰

احوال و آثار نقاشان قدیم ایران: تألیف محمدعلی کریم زاده تبریزی - لندن - ۱۳۶۳ - ص ۸۹ - ج ۱.

۷- احوال و آثار نقاشان قدیم ایران، تألیف محمدعلی کریم زاده تبریزی - لندن - ۱۳۶۳ - ص ۱۱۲ - ۱۱۳.

۸- موسسه فرهنگی و پژوهشی، چاپ و نشر نظر (رحل) چاپ ۱۳۷۷.

دو نسخه موجود است یک نزد من و دیگری در جای دیگر بدون تردید همگان باور خواهند کرد.

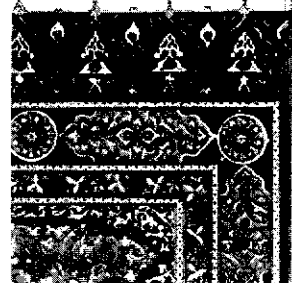
این مطلب برای دست رو کردن مطرح نشده و فقط به عنوان نمونه ای از اظهار فضل برخی از متخصصان بی اطلاع از مسائل فنی عنوان شد تا غالب افراد بدانند موضوع تخصصی، بخصوص در مسائل هنری اصل بسیار مهمی است.

شکل ۳۱ سوره مبارکه حمد است که با سفید در داخل ترنجی نوشته شده است و شکل ۳۲ مربوط به شاهنامه بایسنغزی است و در داخل ترنج نام سفارش دهنده نوشته شده است.

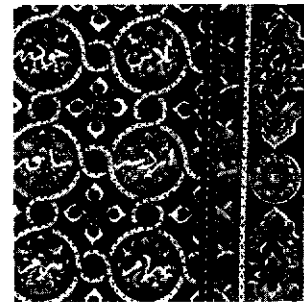
البته باید گفت که از این دست آثار بسیار است.

همان طور که در قبیل اشاره کردیم، گزارشات در کارگاه های هنری اغلب مشابه یکدیگر است.

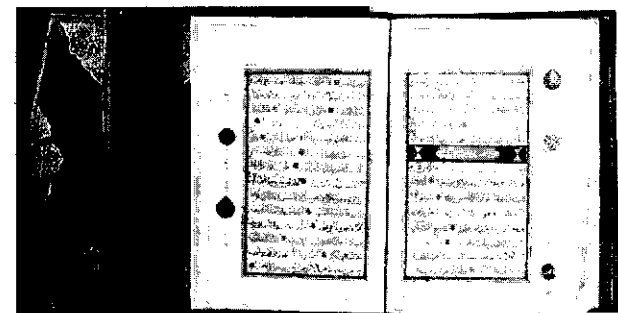
در کارگاه مرمت آستانه مقدسه قم هم مانند کارگاه های قدیمی گزارش داده می شود، برای مثال، فلان هنرمند یا فلان شخص جلد قرآن

شکل ۲۸

شکل ۳۰

شکل ۲۶